

ŞEMSEDDİN SAMİ VE İDİL-URAL TATARLARI*

Hüseyin BARGAN**

ÖZ

İdil-Ural Tatarları arasında öğretici ve ansiklopedist kimliğiyle tanınan Şemseddin Sami, Rızaeddin Fahreddin'e göre, Türk yazarları içinde Rusya Müslümanları arasında bilinirlik açısından Ahmet Mithat Efendi'yle birlikte birinci sırada yer alır. Şemseddin Sami'nin İdil-Ural'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyada meşhur olmasının sebebi *Kamusu'l-A'lâm*'dir. Şemseddin Sami'nin yirmi sayı çıkardığı *Hafta* dergisi İdil-Ural bölgesinde de takip edilir. Şemseddin Sami'nin Tatar basınında yayımlanan ilk eseri, öğretici mahiyetteki *Kadınlar* adlı kitabı olur. Fatih Kerimi, Şemseddin Sami'nin bu kitabını 1899'da *Hatunlar Vezâifi* adıyla Orenburg'da Tatarca olarak yayımlar. Yeni Türk edebiyatının ilk romanı kabul edilen Şemseddin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı eseri de 1904'te Tatarcaya aktarılır. *Muaşaka Yahud Talat Beg ile Fitnat Hanım* adıyla Orenburg'da basılan bu ilk Türk romanının, yeni yeni oluşmakta olan yeni Tatar edebiyatı hikâye ve romanlarında bolca görülen kız çocuklarının eğitimi, kızların kendi istekleri dışında ana-babalar tarafından zorla evlendirilmek istenmeleri temasına öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Kazan'daki kitapçılarda satılmakta olan *Seydi Yahya* tiyatrosu, Fatih Halidi tarafından adaptesi yapılarak 1906'da *Zâlim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* adıyla Tatarca olarak yayımlanır. Pek çok monografi ve biyografiler kaleme almış olan Rızaeddin Fahreddin'in Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ı hakkındaki tespitleri dikkat çekicidir. **Anahtar Kelimeler:** İdil-Ural Tatar Edebiyatı, Şemseddin Sami, tercüme, karşılaştırmalı edebiyat.

SAMİ FRASHĒRİ AND IDEL-URAL TATARS

ABSTRACT

Sami FrashĒri whose didactic and encyclopedist identity is known among Idel-Ural Tatars, according to Rızaeddin Fahreddin, is in the first place with Ahmet Mithat Efendi in terms of popularity among the Muslims in Russia. *Kamusu'l A'lâm* was the reason why Sami FrashĒri is so popular in a large area from Idel-Ural to Turkistan. The periodical named *Hafta*, twenty issues published by Sami FrashĒri, was followed in Idel-Ural area. *Kadınlar* was Sami FrashĒri's first work to be published in Tatar language. Fatih Kerimi publishes this book with the name *Hatunlar Vezâifi* in Tatar language in Orenburg. *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*, the first novel of the new Turkish literature, was translated into Tatar in 1904. It can be understood that this first Turkish novel published in Orenburg with the name *Muaşaka Yahut Beg ile Fitnat Hanım* pioneered the common themes of Tatar literature such as the education of girls and involuntary marriages of girls under their parents' pressure. The play *Seydi Yahya* was adapted as *Zalim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* in 1906 and published in Tatar language. Rızaeddin

* Bu makale yeni bilgiler ışığında tarafımdan hazırlanan *Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatının İdil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917)* başlıklı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Okt. Dr., İstanbul Üniversitesi, Dil Merkezi, huseyinbargan@yahoo.com.

Fahredden, who wrote many monographies and biographies, has noteworthy comments on *Kamusu'l-A'lâm* of Sami Frashëri.

Keywords: Idel-Ural Tatar Literature, Sami Frashëri, translation, comparative literature

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın öncü yazarlarından biri olan Şemseddin Sami (1850-1904), Yusuf Akçura'ya göre Türkçülüğün de önemli simalarındandır.¹ Kaleme aldığı lügatleri ve tiyatro eserleriyle bütün Türk dünyasında tanınır hâle gelen Şemseddin Sami'nin Azerbaycan'dan Kırım'a, İdil-Ural'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyada meşhur olmasının sebebi *Kamusu'l-A'lâm*'dir. İslam ve Şark'a ait pek çok maddesiyle İslam ansiklopedisi hizmetini gören *Kamusu'l-A'lâm*,² dönemi itibarıyla bütün Türk dünyasında birincil kaynak olarak kullanılır.

İstanbul matbuatını yakından takip eden Rızaeddin Fahreddin, pek çok Osmanlı aydınıyla birlikte Şemseddin Sami'ye de büyük önem verir.³ Tarih ve biyografi çalışmalarıyla tanınan Rızaeddin Fahreddin'in pek çok yazısında, Mahmut Hoca Behbudi'nin coğrafya kitabında,⁴ İshakhan İbret'in *Fergana Tarihi*'nde⁵ *Kamusu'l-A'lâm*'dan alıntılar yapıldığı görülür. Şemseddin Sami'nin İstanbul'da 1874'te Gedikpaşa'da sahnelenen *Besâ Yahud Ahde Vefâ* tiyatrosu pek rağbet görmez hatta protesto edilirken⁶ onun İran esâtirinden alarak yazdığı *Gâve* (1876) adlı tiyatrosu, *Gâve-yi Ahenger* adıyla Bakü tiyatrolarında 1907-1928 yılları arasında defalarca sahnelenir.⁷ Özbek yazarı Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın 1923'te kaleme aldığı bir yazısından anlaşıldığına göre aynı piyes, 16 Ocak 1923'te Taşkent'te Mennan Uygur'un aktarımı ve rejisörlüğünde yine *Gâve-yi Ahenger* adıyla Özbekçe olarak sahnelenir.⁸ Dahhak'ın zulmüne karşı ayaklanan demirci Gâve'nin hikâyesinin anlatıldığı bu tiyatro eserinin Bakü ve Taşkent'te ilgi uyandırması yadırgatıcı olmasa gerek.

Rızaeddin Fahreddin'e göre İdil-Ural Tatarları arasında öğretici ve ansiklopedist kimliğiyle tanınan Şemseddin Sami, Türk yazarları içinde Rusya Müslümanları arasında bilinirlik açısından Ahmet Mithat Efendi'yle birlikte birinci sırada yer alır.⁹ Tatar aydınları Rus edebiyatıyla temasa geçmeden önce Osmanlı eserlerini kendi eserleriymiş gibi görmekte¹⁰, yeni Türk edebiyatı yazarlarını yakından takip etmekte, okumakta ve tercüme etmektedir.

¹ Yusuf Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, (Haz. Dr. Arslan Tekin, Dr. Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, s. 371.

² Ömer Faruk Aktün, "Şemseddin Sami", *İslam Ansiklopedisi*, C.11, Milli Eğitim Basımevi, 2. Basılış, İstanbul, 1979, s. 417.

³ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2000, s. 103.

⁴ Mahmudhoca Behbudi, *Tanlangan Asarlar*, Manaviyat Neşriyatı, Taşkent, 1997, s. 192.

⁵ İshakhan İbret, "Fargana Tarihi", *Meras*, Kamalak Neşriyat-Matbaa Birlaşması, Taşkent, 1991, s. 278.

⁶ Nuri Sağlam, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında 'Millî Tiyatro' Anlayışı Ve Şemseddin Sami'nin 'Besâ Yahud Ahde Vefâ' Adlı Piyesi", *İlmî Araştırmalar*, 1999, S.8, s. 207.

⁷ Yavuz Akpınar, "Azerî Edebiyatında Şemseddin Sami", *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, 1994, s. 280-305.

⁸ Çolpan, *Adabiyat Nadir*, Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1994, s. 81-83.

⁹ Rızaeddin bin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s. 120.

¹⁰ Necip Asri, "Hüsameddin Menla", *Ang*, 1915, Sayı:9-10, s. 192.

1880-1881 yıllarında İstanbul'da bulunan Zakir Remiyev'in Orenburg'daki ağabeyi Şakir Remiyev 16 Mart 1881'de kardeşine yazdığı mektubunda, Şemseddin Sami'nin yirmi sayı çıkardığı¹¹ *Hafta* dergisinin ismini vererek *Hafta* gibi haftalık çıkan dergilerin iyilerinden göndermesini istemektedir.¹² İsmail Gaspiralı, 1884'te *Tercüman* gazetesinde Osmanlı gazete ve dergilerinden bahsettiği bir yazısında, Şemseddin Sami'nin çıkardığı *Hafta* dergisinin tanıtımını yaptığı gibi dilinin sadeliği ve içeriğinin halka hitabeden yönlerinden dolayı en çok beğendiği haftalık dergilerden olduğunu söyler.¹³

Şemseddin Sami'nin Tatar basımında yayımlanan ilk eseri, öğretici mahiyetteki Cep Kütüphanesi serisinden çıkmış olan *Kadınlar* (1879) adlı kitabı olur. Fatih Kerimi, Şemseddin Sami'nin bu kitabını 1899'da *Hatunlar Vezâifi*¹⁴ adıyla Orenburg'da Tatarca olarak yayımlar. Fatih Kerimi, kitabın son iki sayfasına çoğunluğunu Batılı yazar ve filozofların oluşturduğu, kadınlarla ilgili vecizeleri eklemiştir. Şemseddin Sami'nin; *Esâtir, Yer, Gök, İnsan ve Kadınlar* gibi Cep Kütüphanesi'nden çıkmış olan kitaplarından 1885'teki bir yazısında bahseden İsmail Gaspiralı, *Kadınlar* kitabının ikinci cildinin sansürden dolayı yayımlanamadığını söyler.¹⁵ Kayıtlarda Şemseddin Sami'nin *Yer* adlı kitabının 1897'de Kırım'da bastırıldığı görülür.¹⁶

Yeni Türk edebiyatının ilk romanı kabul edilen Şemseddin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* (1873) adlı eseri de 1904'te Tatarcaya aktarılır. *Muşaka Yahud Talat Beg ile Fitnat Hanım* adıyla Orenburg'da basılan bu ilk Türk romanının, yavaş yavaş oluşmakta olan yeni Tatar edebiyatı hikâye ve romanlarında bolca görülen kız çocuklarının eğitimi, kızların kendi istekleri dışında ana-babalar tarafından zorla evlendirilmek istenmeleri temasına öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Kazan'daki kitapçılarda satılmakta olan *Seydi Yahya* tiyatrosu, Fatih Halidi tarafından adaptesi yapılarak 1906'da *Zâlim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* adıyla Tatarca olarak yayımlanır. Şemseddin Sami'nin tiyatro eserlerinden *Seydi Yahya*¹⁷ kitapçılarda bulunduğu gibi 1873 İstanbul baskısı *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı romanı da kütüphane kataloglarında yer alır.¹⁸

Şemseddin Sami'nin Batı dillerinden tercüme ettiği romanların da Tatar aydınları tarafından takip edildiği anlaşılmaktadır. Rızaeddin Fahreddin, Şemseddin Sami'nin Frédéric Soulié'den tercüme ettiği *Şeytanın Yedigârları* adlı eserini de zikrederek Şemseddin Sami'nin bu ve buna benzer eserlerinin istisna edilirse ciddi ve fennî türde eserler kaleme aldığını vurgular.¹⁹ Dinî kimliğiyle öne çıkmış olan Musa Carullah Bigi, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele* adlı eserinde, Şemseddin

¹¹ Şecaattin Tural, *Şemseddin Sami*, Şule Yayınları, İstanbul 1999, s. 62.

¹² *Birtuğan Remiyevler*, Ruhیات Neşriyatı, Kazan, 2002, s. 305.

¹³ İsmail Gaspiralı, *Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötügen Yayınları, İstanbul, 2008, s. 209-210.

¹⁴ Şemseddin Sami Beg, *Hatunlar Vezâifi*, (Çev. Muhammed Fatih El-Kerimi), Brislin Tabhanesinde, Orenburg, 1899, s. 64.

¹⁵ İsmail Gaspiralı, *a.g.e.*, s. 211-212.

¹⁶ İsmail Gaspiralı, *Seçilmiş Eserler:2 Fikri Eserleri*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötügen Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56.

¹⁷ *Kazan'da Kütüphane-i Verese-i Hüseyiniyenin Mükemmel Esâm-i Kütübü*, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan, 1912, s. 35.

¹⁸ Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, No:TO112039.

¹⁹ Rızaeddin bin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 120.

Sami'nin Victor Hugo'dan tercüme ettiği *Sefiller*'in mukaddimesinden ve 103. sayfasından bölümler koyarak gelecek zaman ve geniş zaman kullanımlarıyla ilgili örneklemelerde bulunur.²⁰ Şemseddin Sami, çocuklar için hazırlanmış olan *Robinson* hikâyesini 1885'te yayınladı. Sadreddin Maksudi, *Robinson* hikâyesini 1889'da *Hikâye-i Robinson* adıyla Kazan'da yayınladı. Sadreddin Maksudi kitabın başına yazdığı kısa notta eserin Rusça, Türkçe hatta "Kırımca"sının da olduğunu, bu ibretli hikâyenin "Kazan dili"nde de olmasını münasip görüp tercüme ettiğini belirtir.²¹ Sadreddin Maksudi'nin, Ahmet Mithat Efendi'nin *Gençlik* hikâyesini 1897'de *Yaşlık Yularlık* adıyla tercüme edip yayınlamış olması, *Robinson* hikâyesinin de Türkçeden aktarılma olasılığının yüksek olduğunu gösterir. Hikâye 1909'da Kazan'da hangi dilden tercüme edildiği yine belirtilmeden, mütercimi N. N. olarak gösterilerek dört cüz halinde ikinci defa yayınlanır.

Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ı henüz cüz cüz yayınlanırken İsmail Gaspıralı, magazin haberlerini takip etmekte olan İstanbulluların bu ciddî esere pek de ilgi göstermediğini yazar.²² Rızaeddin Fahreddin, 1905'te yazdığı özgeçmişinde Şemseddin Sami'nin altı ciltlik *Kamusu'l-A'lâm*'ının kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir.²³ Rızaeddin Fahreddin, Şemseddin Sami'nin eserlerinden oldukça istifade ettiğini zamandaş oldukları hâlde kendisiyle haberleşmemiş olmasının büyük bir üzüntüyle belirtir.²⁴ Bunda Şemseddin Sami'nin erken yaşta vefat etmiş olmasının da rolü vardır.

Rızaeddin Fahreddin, 1908'de çıkmaya başlayan *Şura* dergisinde, Şemseddin Sami'nin 1879-1880 yıllarında eğlendirici kitap olarak yayınladığı bazı Batılı yazarlara ve kendisine ait olan özlü sözlerin toplandığı *Emsal* (4 kitap) adlı eserinden iktibaslar yapar.²⁵

Şemseddin Sami'nin Tatar bölgesinden Türkistan'a kadar meşhur olmasında *Kamusu'l-A'lâm* birinci derecede pay sahibidir. *Tercüman* gazetesinin 1907'de çıkan ilanında Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ının 28 ruble karşılığında isteyenlere postayla gönderildiği yazar.²⁶ *Kamusu'l-A'lâm* Kazan'daki kitapçılarda da 21 ve 23 rubleden satılır.²⁷ Rızaeddin Fahreddin'in, tarihe ve biyografilere olan ilgisi, devrinde yayınlanan ansiklopedileri bilim adamı titizliğiyle çapraz okumalar yapmasını beraberinde getirir. Bu bağlamda Şemseddin Sami'nin 1888-1899 yılları arasında altı cilt olarak yayınlanan *Kamusu'l-A'lâm* hakkındaki tespit ve tenkitleri dikkat çekicidir.

Rızaeddin Fahreddin, Emrullah Efendi'nin *Muhitü'l-Maarif*'i gibi İstanbul'da yayınlanmaya başlayan pek çok ansiklopedinin yarım kaldığını, buna mukabil Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ının tamamlanmış olmasını sevinilecek bir durum olarak değerlendirir. Bununla birlikte ansiklopedinin son ciltleriyle ilgili

²⁰ Musa Efendi Bigiyev, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, Elektro-tipografiya Ümid, Kazan, 1912, s. 11.

²¹ *Hikâye-i Robinson*, (Çev. Sadreddin El-Maksudi), Domravski Tabhanesinde, Kazan, 1898, s. 2.

²² İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 230.

²³ *Rızaeddin Fehretdin*, Ruhiyat Neşriyatı, Kazan, 1999, s. 22.

²⁴ Rızaeddin Fehretdin, *a.g.e.*, s. 37.

²⁵ Ş. Sami Begden, "Emsal", *Şura*, 1908, S.1, s.32. ; S.3, s.95-96. ; "Makaller", S.6, s.190. ; S.7, s. 222.

²⁶ "Tefeyyüz Kütüphanesi", *Tercüman*, 14 Sentabir 1907, No:58, s. 4.

²⁷ *İdrisof Aliyef ve Şürekası Esamiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin*, Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, Kazan, 1908, s.21. ; *Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908*, Kazan, 1908, s. 23.

itirazlarını beyan edip Türkiye’de yeni yazılacak ansiklopedilerle ilgili bir de teklifte bulunur:

“Türkiye’de pek çok eser başlanıp yarım kalmakta. Tamamlanmayıp yarım kalan ansiklopediler de pek çok. Harikulade kabilinden Sami Bey’in Kamusu’l-A’lâm’ı tamamlandı. Lâkin sonuna yaklaşınca Sami Bey de oldukça cimrilik edip kısa yazma yoluna girdi. Hakkında sayfalar yazılacak maddeleri iki üç satırla iktifa etti. Pek çok meşhur isimler yazılmadan bırakıldı. Aslında yedi sekiz cilt olacak mevzuları kısa kısa geçiştirdiği için son iki cilde sığırdı. Haddimiz olmadığını bilsek de Türkiye’de ansiklopedi yazacak hürmetli âlimlere cesaret edip küçük bir sözümüz olacak: Böyle başlanıp yarım kalan eserler cümlesine girmemesi ve tafsiliyle yazılması için bundan sonra ansiklopedi yazmaya başlayacaklar alfabenin son harfi olan “y”den başlayıp başa doğru yazsınlar. Bu teklif garip görülmemeli belki faydalı bulunmalıdır.”²⁸

Rızaeddin Fahreddin, Kamusu’l-A’lâm’daki “İbn-i Battuta” maddesi ile ilgili ansiklopedinin Şark kaynakları bağlamında günümüze kadar hiçbir Türk kaynağında görülme tespitleri bulunur. O da Kamusu’l-A’lâm’daki bu maddenin neredeyse harfi harfine²⁹, Batros Efendi’nin (1819-1883)³⁰ *Dairetü’l-Maarif*’inden alınmasıdır.³¹ Şemseddin Sami ile ilgili oylumlu ansiklopedi maddesi yazmış olan Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, Kamusu’l-A’lâm’ın Şark kaynakları bağlamında Batılı ansiklopedilerin isimlerini zikrederken³² Batros Efendi’nin ansiklopedisinden bahsetmez. Arapçanın yanı sıra; Süryanice, Latince, İtalyanca, İbranice ve İngilizce de bilen, Suriye Araplarından olan Batros Efendi’nin, 1876’da yayınlamaya başlayıp 1883’te yedinci cildine kadar yayınladığı ve on birinci ciltte yarım kalıp toplam 8570 sayfa olarak yayınlanmış olan *Dairetü’l-Maarif*’i, bu bilgi çerçevesinde Kamusu’l-A’lâm’la karşılaştırılmaya muhtaçtır.

Rızaeddin Fahreddin, Kamusu’l-A’lâm’ın maddelerinden alıntılar yaptığı gibi bilim adamı dikkatiyle pek çok yanlışlığı da tashih eder. Mesela fikirlerine dayanak yapmak için “Rousseau” maddesinden³³ alıntılar yapar. Yanlışlıkları tashih ettiği gibi kütüphanesinde bu ansiklopediyi bulunduranların da belirttiği yanlışlıkları düzeltmelerini tavsiye eder. Örnek olarak şunları göstermek mümkün: Mısır’daki Abdullah Paşa’nın ölüm tarihinin 1846 değil de 1890 olmasını,³⁴ Maarri’ye ait olmayan bir beytin Kamusu’l-A’lâm’da sehven ona nispet edilmesini,³⁵ Maliki ulemasından olan İbn-i Velid Tartuşi’nin, Şafi mezhebinden³⁶ diye yazılmasını kalem hataları olarak belirtir. Rızaeddin Fahreddin, Tatarların büyük değer

²⁸ Rızaeddin Fahreddin, “İnsiklopedi Hakkında Bir İki Söz”, *Şura*, 1914, S.20, s. 621.

²⁹ Rızaeddin Fehridinev, *Bolgar ve Kazan Törikleri*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993, s. 86.

³⁰ DİA’da doğum tarihi verilmemiştir.

³¹ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.m.*, s. 618-619.

³² Ömer Faruk Akün, “Şemseddin Sami”, *İslam Ansiklopedisi*, C.11, Milli Eğitim Basımevi, 2. Basılış, İstanbul, 1979, s. 417-418.

³³ Rızaeddin Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin”, *Şura*, 1917, S.22, s. 498.

³⁴ Rızaeddin Fahreddin, “Abdullah Paşa Fikri”, *Şura*, 1915, S.34, s. 739.

³⁵ Rızaeddin Fahreddin, *Ebu’l-Ala El-Maarri*, Şark Kütüphanesi, Orenburg, 1908, s. 10.

³⁶ Rızaeddin bin Fahreddin, *İmam Gazali*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1910, s. 63.

verdikleri *Muhammediye* eserinin yazarı Yazıcıoğlu Mehmet'in *Kamusu'l-A'lâm*'da çok az bir yer teşkil etmesine de anlam veremez.³⁷

Rızaeddin Fahreddin, İbn-i Halkan'ın (1211-1282) tercüme-i hâliyle ilgili en mükemmel bilgilerin *Kamusu'l-A'lâm*'da olduğunu belirttikten sonra, maddeler hâlinde oradaki üç yanlışlığı da tashih etmekten kendini alamaz. Ahmet'le İbrahim arasında Muhammed'in yazılmadığını, vefat tarihinin 671 değil de 681 olduğunu, sonlarda verilen şiirlerin Halkan'a değil, Sekre'ye ait olduğunu kaydettikten sonra kütüphanelerinde *Kamusu'l-A'lâm*'ı olan kişilerin bu yanlışlıkları düzeltmeleri gerektiğini belirtir.³⁸

pek çok monografi ve biyografiler kaleme almış olan Rızaeddin Fahreddin, tercüme-i hâlini yazacağı kişiyi ağaca benzettiğini, onun hakkında doğru ve tam hüküm verebilmek için başka ağaçlarla kıyaslamalar yaptığını belirtir.³⁹ Rızaeddin Fahreddin, bu ağaç metaforu çerçevesinde Ahmet Mithat Efendi ile Şemseddin Sami arasında karşılaştırmalar yapar. Rızaeddin Fahreddin bu iki Türk yazarının eserlerini nicelik ve nitelik yönünden şöyle değerlendirir:

*"Ahmet Mithat Efendi, çok yazma konusunda kendi muasırlarından ancak Şemseddin Sami Bey'le karşılaştırılabilir. Ama aralarında bazı farklar da vardır. Toplumun hoşuna gitmek, onları hoşnut edip etmemesine bakmaksızın Sami Bey, fennî ve ciddî şeyler yazmıştır. Ama Ahmet Mithat Efendi'nin kaleminden hiçbir şey kurtulamamıştır. İkinci olarak Sami Bey eksiksiz ve muntazam yazar, vaktinde çıkması gereken eserlerini tam vaktinde çıkarır, konularına ifrat derecede dikkat ederdi. Ahmet Mithat Efendi ise nizam ve intizama çok iltifat etmedi. On sekiz yaşından itibaren muttasıl yazdı. Sami Bey ihtimal ki fehim ve vukufiyet hem de esaslı malumata mâlik olma cehdinde Ahmet Mithat Efendi'den üstündür. Ama Türklerin Avrupalılar ile münasebet peyda ettikleri günden itibaren terakkiye matbuatında en çok çalışan, halkın istifadesine en çok sebep olan kişi Ahmet Mithat Efendi'dir."*⁴⁰

Rızaeddin Fahreddin, Türk yazarlarının Tatarlar arasındaki bilinirlik derecelerinde sıralamalar yapar ve Şemseddin Sami ile Ahmet Mithat Efendi'nin bu sıralamada niçin önde olduklarını şöyle anlatır:

"Türkiye'deki son dönem yazarlarından Rusya İslamları arasında büyük şöhrete sahip olan Ahmet Mithat Efendi ile Şemseddin Sami Bey olsa gerek. Bunların üçüncüsünün varlığı bize malum değil. Ebuzziya Teyfik ve Muallim Naci gibilerinin şöhretleri ikinci ve üçüncü derecede olsa gerek. Şemseddin Sami Bey'in Kamus-ı Türkî ve Kamusu'l-A'lâm adlı eserleri misilsiz şeylerdir. Mütalaa ve tetkik ile meşgul adamlar için bu kitaplar suyla hava gibi lazımdır. Şeytan Yedigârı ve başka bunun gibi romanları istisna edilirse Şemseddin Sami Bey'in eserleri ciddî ve ilmî şeylerdir. Lâkin bizim halkın ekseriyeti hikâye okumayı, anlaşılması meşakkatsiz türden şeylerle

³⁷ Rızaeddin bin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s. 34.

³⁸ Rızaeddin Fahreddin, "İbn-i Halkan", *Şura*, 1915, S.11, s. 322.

³⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Ebu'l-Âlâ El-Maarri*, a.g.e., s.69.

⁴⁰ Rızaeddin bin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, a.g.e., s. 25.

ilgilenmeyi sevdiğinden, ayrıca bir münasebetle ya da tarihî bir noktadan olmasa da Şemseddin Sami'nin çok girmediği dinî konulara Ahmet Mithat Efendi'nin giriyor olması şöhretinin Ahmet Mithat Efendi'ye göre biraz arkada kalmasına sebep olmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde her sınıf için lokma ve gıda bulunduğundan hem de bütün eserlerinde din konularından dışarı çıkamayan Rusya Müslümanları için büyük bir ilim meydanı kurulduğundan onun ikbalinin artmasını sağlamıştır."⁴¹

Bu dönemdeki Türk aydınlarının Rus egemenliğindeki Türk coğrafyalarına ilgisizliği Tatarlar arasında bir sitem konusu olur. Rızaeddin Fahreddin, İdil-Ural Tatarlarının yetiştirdiği en önemli din âlimi ve tarihçi Şahabeddin Mercani'nin (1818-1889) Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ı gibi eserlerde yer alması gerektiğini ama eski Türk âlimlerinin kendileri dışındaki dindaş ve nesildâşlarına ilgi göstermediklerini belirtir. *Divani Şerhi'ne Tavzih* ve *Akâid-i Nesefiye'ye Haşiye*'ler yazan Şahabeddin Mercani olmasa da *Müstefâdü'l-Ahbâr* yazarı Mercani'nin *Kamusu'l-A'lâm* gibi eserlerde yer almasının gerektiğini vurgular.⁴²

Şemseddin Sami'nin İdil-Ural bölgesine kadar geniş bir coğrafyada okunmasında hiç kuşkusuz onun kullandığı sade dilin de etkisi vardır. *Tercüman* henüz İsmail Gaspıralı'nın gerçekleşmemiş projesiyken Tatarca, Azerice ve Çağataycanın bazı halk şairlerinden başka yazarlarının dilleri ve edebî eserlerinin varlığı hissedilmemektedir. Osmanlıca ise Rumeli ve Anadolu'da anlaşılmayan, İsmail Gaspıralı'nın ifadesiyle, *İstanbul Bediası*'ndan ibaret Türkçenin celladı bir şivedir. İsmail Gaspıralı'ya göre İbrahim Şinasi, Osmanlıcanın sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi meselesini çıkaran İstanbul'da doğmuş *ilk Türk*'tür.⁴³

İsmail Gaspıralı'nın Namık Kemal'le ilgili değerlendirmeleri çoklukla, Şemseddin Sami ve Mehmet Emin'in kullandıkları Türkçe bağlamında karşılaştırmalardan ibarettir. İsmail Gaspıralı, Namık Kemal henüz hayattayken Türk şiveleri konusunda 18 Nisan 1888'de *Tercüman*'da yazdığı bir yazıda Namık Kemal ve Şemseddin Sami hakkında şunları söyler:

*"İstanbul'da en muteber lisan, saadetli Namık Kemal Beyefendi'nin lisanıdır. Vakıta her ne yazmışlar ise, güzel, ateşli ve etkili yazmışlardır. Ama bize kalırsa Şemseddin Sami Beyefendi'nin sade sade, açık açık ibareleri daha makbuldür. Çünkü Kemal Bey'i anlamak için mutlak arif olmalıdır. Ama Sami Bey'in dili, cümleyi arif edecek dilin mukaddimesidir."*⁴⁴

İsmail Gaspıralı 1896'da imla ile ilgili yazdığı bir yazıda Namık Kemal ve Şemseddin Sami'nin dilleri konusunda şu karşılaştırmayı yapar:

"Merhum Kemal Beyefendi Osmanlıca yazıyor idi, hem pek güzel yazıyordu. Fakat Türkçe yazan Şemseddin Sami Bey'in lisanı daha büyük lisanıdır. Kemal'in lisanından beş Türk istifade ettiği hâlde Sami'nin sadece şivesinden beş yüzü istifade ediyor. Kemal'in

⁴¹ Rızaeddin bin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 120.

⁴² Rızaeddin bin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 123-124.

⁴³ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 174.

⁴⁴ İsmail Gaspıralı, *a.g.e.*, s. 29-30.

yazdıkları bilâd-ı selâse (İstanbul, Edirne, Bursa) hududundan çok ileriye gidemediği hâlde Sami'nin lisanı ta Tebriz'e Horasan'a kadar işliyor."⁴⁵

Dilde halka doğru giden Türkçüler, Osmanlıcanın büyük oranda sadeleşmesini sağladılar. Dilin sadeleşmesi yolunda halka doğru gidiş gerek İstanbul gerekse de İdil-Ural'da mahallileşmeyi beraberinde getirir. Tatar edebiyatçısı Cemaleddin Velidi'ye göre eski Tatar şairleriyle Namık Kemal şivesi birbirine oldukça yakinken, bu cereyanın teşvikiyle ortaya çıkan Mehmet Emin ve Abdullah Tukay şiiri, dilin birbirinden uzaklaşma sonucunu doğurur.⁴⁶

İdil-Ural Tatarları, uzun asırlar siyasî erkten mahrum bulunmanın korkusu, gücün tek belirleyici olduğu dönemlerde Rusya'nın kendilerine uyguladığı aşırı baskılar sebebiyle XIX. asırdan itibaren Batı medeniyetinin dünyada belirginleşen etkilerini, kendi kültür havzaları olarak gördükleri, hilafet merkezi İstanbul'da rafine edilmiş, zararları azaltılmış hâldeki Batı'nın Doğu'daki şeklini alımlamayı uygun görürler. "Bitişik odalar"dan müteşekkil olan Şark'ın⁴⁷ en Batılılaşmış merkezi olan İstanbul,⁴⁸ Tatar yenileşmesinin ve uyanışının merkezi olur. Osmanlı Türk yazarları tarafından tadil edilmiş, zararları azaltılmış bir nevi ihtida ettirilmiş Batı etkisindeki Türk edebiyatı, yeni Tatar yazarları tarafından ürkmeden ve korkmadan okunmuş, tercüme edilmiş ve taklit edilmiştir. Şemseddin Sami özelinde bunu açık bir şekilde görmek mümkündür.

Sonuç

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın öncü yazarlarından olan Şemseddin Sami, İdil-Ural Tatarları arasında gazeteci, edebiyatçı ve ansiklopedist kimliğiyle büyük ilgi görür. 1880'li yılların başında çıkarmaya başladı *Hafta* dergisi İdil-Ural Tatarları tarafından takip edildiği gibi, Kırım'da *Tercüman*'ın çıkmaya başlamasıyla İsmail Gaspıralı'nın onun hakkında yazdığı yazılarla da Şemseddin Sami bütün Türk dünyasında tanınır hâle gelir. Şemseddin Sami'nin İdil-Ural'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyada meşhur olmasının sebebi *Kamusu'l-A'lâm*'ıdır. Türk dünyasının ilk İslam Ansiklopedisi vazifesi gören bu eser hakkında Rızaeddin Fahreddin'in ilim adamı titizliğiyle yaptığı tespitler ilgi çekicidir. Şemseddin Sami'nin Tatar basınında yayınlanan ilk eseri, öğretici mahiyetteki *Kadınlar* adlı kitabı olur. Fatih Kerimi, Şemseddin Sami'nin bu kitabını 1899'da *Hatunlar Vezâfi* adıyla Orenburg'da Tatarca olarak yayınladı. Yeni Türk edebiyatının ilk romanı kabul edilen Şemseddin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı eseri de 1904'te Tatarcaya aktarılır. Kazan'daki kitapçılarda satılmakta olan *Seydi Yahya* tiyatrosu, Fatih Halidi tarafından adaptesi yapılarak 1906'da *Zâlim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* adıyla Tatarca olarak yayınlanır. Türk yazarı ve lügatçisi Şemseddin Sami'nin İdil-Ural Tatarları arsındaki etkisi, Türk edebiyatının kültür havzası ve etki coğrafyası bağlamında önemli bir yere sahiptir.

⁴⁵ İsmail Gaspıralı, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁶ Cemaleddin Velidi, "Matbuatta Kozgalgan Meseleler", *Vakit*, 18 Fevral 1914, No:1418.

⁴⁷ A. Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 24.

⁴⁸ Fatih Kerimi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Haz. Dr. Fazıl Gökçek), Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 134.

KAYNAKÇA

- AKÇURAOĞLU, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, (Haz. Dr. Arslan Tekin, Dr. Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Şemseddin Sami”, *İslam Ansiklopedisi*, C.11, Milli Eğitim Basımevi, 2. Basılış, İstanbul, 1979.
- AKPINAR, Yavuz, “Azerî Edebiyatında Şemseddin Sami”, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, 1994.
- ASRÎ, Necip, “Hüsameddin Menla”, *Ang*, 1915, Sayı:9-10.
- BEHBUDİY, Mahmudhoca, *Tanlangan Asarlar*, Manaviyat Naşriyatı, Taşkent, 1997.
- BİGİYEYEV, Musa Efendi, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, Elektro-tipografiya Ümid, Kazan, 1912.
- Birtugan Remiyevler*, Ruhیات Neşriyatı, Kazan, 2002.
- ÇOLPAN, *Adabiyat Nadir*, Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1994.
- FAHREDDİN, Rızaeddin, “Şeyh Cemaleddin”, *Şura*, 1917, S.22.
- , “Abdullah Paşa Fikri”, *Şura*, 1915, S.34.
- , *Ebu'l-Ala El-Maarri*, Şark Kütüphanesi, Orenburg, 1908.
- , “İnsiklopedi Hakkında Bir İki Söz”, *Şura*, 1914, S.20.
- , “İbn-i Halkan”, *Şura*, 1915, S.11.
- , *Bolgar ve Kazan Törükleri*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993.
- Rızaeddin bin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913.
- , *İmam Gazali*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1910.
- Rızaeddin Fehreddin*, Ruhیات Neşriyatı, Kazan, 1999.
- GASPIRALI, İsmail, *Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- , *Seçilmiş Eserler:2 Fikri Eserleri*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hikâye-i Robinson*, (Çev. Sadreddin El-Maksudi), Domravski Tabhanesinde, Kazan, 1898.
- İBRET, İshakhan, “Fargana Tarihi”, *Meras*, Kamalak Naşriyat-Matbaa Birleşmesi, Taşkent, 1991.
- İdrisof Aliyef ve Şürekası Esamiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin*, Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, Kazan, 1908.
- Kazan'da Kütüphane-i Verese-i Hüseyinienin Mükemmel Esâm-i Kütübü*, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan, 1912.
- KERİMÎ, Fatih, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Haz. Dr. Fazıl Gökçek), Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908*, Kazan, 1908.
- SAGLAM, Nuri, “Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında ‘Milli Tiyatro’ Anlayışı Ve Şemseddin Sami'nin ‘Besâ Yahud Ahde Vefa’ Adlı Piyesi”, *İlmî Araştırmalar*, 1999, S.8.
- SAMÎ BEG, Şemseddin, *Hatunlar Vezaifi*, (Çev. Muhammed Fatih El-Kerimi), Brislin Tabhanesinde, Orenburg, 1899.
- , “Emsal”, *Şura*, 1908, S.1, s.32. ; S.3, s.95-96. ; “Makaller”, S.6, s.190. ; S.7, s.222.
- TANPINAR, A. Hamdi, *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

“Tefeyyüz Kütüphanesi”, *Tercüman*, 14 Sentabr 1907, No:58.
TURAL, Şecaattin, *Şemsettin Sami*, , Şule Yayınları, İstanbul 1999.
TÜRKOĞLU, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin
Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2000.
VELİDİ, Cemaleddin, “Matbuatta Kozgalan Meseleler”, *Vakit*, 18 Fevral 1914,
No:1418.